

УДК 130. 123; 130, 31

ДЖЕРЕЛА ЛЮДСЬКОГО ЗЛА

Віра Мовчан

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, 82100, Україна

Проаналізовано найтиповіші підходи класичної етичної теорії до визначення джерел злого в людському житті. Доведено, що природу людини не розглядають як злу, а моральне зло вважають наслідком не контрольованих розумом чуттєвих спонук на самоздійснення, зокрема в неморальний спосіб. Розкрито шляхи опанування неусвідомлених виявів волі розумом, що здатний трансформувати стихійну активність у морально прийнятні форми. Осмислено цінність етичної теорії для усвідомлення деструктивної природи морального зла та формування суб'єкта людяності відносин на засадах морального добра.

Ключові слова: моральність, афекти, стихійна воля, розумна воля, моральне добро.

Актуальність проблеми в окресленому формулюванні зумовлена тим, що людство в стосунках з природним світом і з самим собою щоразу віддаляється від власної сутнісної визначеності – розумності людської природи, а отже, від потреби свідомо вибирати моральні вчинки, діючи згідно із законами розумного. Інакше кажучи, морально визначена діяльність є радше ідеалом з огляду на мету, засоби та результативність наслідків: відповідність поняттю добра, людяності взаємодій на всіх рівнях життя. У поступі історії енергія творення гідних людини умов життя пов'язана зі значним зростанням злого у ставленні до природи, деструктивними виявами в стосунках між народами й державами. Зрештою, і в міжособистісних взаєминах не відбувається поглиблення моральності взаємодій. Таку тенденцію свого часу констатував Ж.-Ж. Руссо, порівнюючи давні цивілізації й сучасні йому відносини вільної конкуренції. Можна було б стверджувати, що не лише людське життя сповнене виявами злого, адже зло панує в природному світі, у міжвидових стосунках різних форм планетарного життя, що сама планета посилає своїм жителям численні випробування (повені, землетруси тощо). Зрештою, на все живе чатує невідворотне зло – смерть. Однак дедалі очевидніше, що найбільшою загрозою для феномену життя стає *людське зло*. Це *моральне зло*, яке *“людина обирає”* [6, с. 126]. Його небезпека – в умисності, в асоціальності розуму, що “відпав” від ідеї добра і спрямовує волю на послідовне закріплення злого в світі, аж до його демонічних форм, утверджуючись над іншими, аж до цілковитого заперечення права іншого на життя і щастя. І все ж спробуємо визначити пріоритети в сенсі ініціювання злого у світ. Чи розум ініціює зло, чи він лише ревний слуга чуттєвих спонук, які вимагають від розуму слугувати злій волі?

Не можна заперечувати існування злого розуму, носії якого – патологічно деструктивні, адже створюють постійну загрозу вибухів агресії, і особливо ви-нахідливі у скоєнні злого. Але це радше винятки, патологія асоціальності, ніж типові ситуації. Типове “зло розуму” полягає в іншому. Розум безпорадний перед стихією чуттєвих спонук і дозволяє перетворити себе на раба злої волі, відна-ходячи засоби її самоздійснення у формах злого. Таке явище злого перебуває на поверхні життя і спричинене насамперед тим, що людство донині живе не розумом, а чуттєвими пристрастями. Наголосимо, що окреслена ситуація зумовлена *не природою людини*, а типом *соціальних стосунків*, якість яких яскраво виявляється через ті аспекти людської природи, які активізуються, та через напрями їх спрямування: на самоздійснення в добрі, або на вияви злого. Отже, небезпека самовияву суб'єкта у формах злого постійно чатує на людину.

Мета статті – виявити найбільш усталений у класичній науці підхід до розуміння джерел зла в людині та продемонструвати способи уникнення злого в намірах, діяльності і стосунках між людьми.

Проблему свідомого уникання злого та реальні можливості усунути його зі сфери людських відносин, у зв'язку зі стійкою її актуальністю, широко осмислено в етичній теорії. Способи запобігання злomu в людських намірах і вчинках, які відкрив Сократ, усебічно проаналізував Аристотель, обґрунтувавши цінність *свідомого уникання* зла та самоздійснення людини в добрі. Провідною у його міркуваннях про причини існування зла є ідея про те, що *людина не знає себе* як суб'єкта вибору та *не знає шляхів* до добра. Такою є *гуманістична* позиція, згідно з якою в людини *відсутня* потреба свідомо чинити зло, а наявні або можливі його вияви зумовлені *неусвідомленим* характером спонук, які часто спрямовують активність у хибне русло. Окреслена позиція розуміння джерел зла має методологічну цінність, адже послідовно утверджує необхідність поступу людства через удосконалення власної природи.

Оскільки природу людини сприймають як радше добру, ніж злу, а зло живе у світі, то актуальна проблема в історії етики – пошук *джерел морально злого* та способів зменшення його деструктивної дії. Типовим в осмисленні джерел злого є аналіз його в єдності з поняттям доброго для означення їх меж і взаємо-переходу, що, однак, не означає релятивності їх змісту [2, с. 168]. Об'єктивний критерій моральної цінності понять “добро – зло”, з огляду на їх роль у духов-ному вдосконаленні роду людського, – умова дотримання образу людяності як ідеалу і мети людського поступу [8, с. 77].

Цікавий аспект взаємодії розуму та почуттів у контексті їх відношення до добра та розуміння сутності добра викладено у “Сповіді” св. Августина. Філософ трактує розум як “провокативне” начало духу, адже він спрямований на постійний пошук істини, а почуття об'єднуються навколо предмета небайдужості, живуть і живляться своїм предметом. Філософ розкриває гостроту їх конфлікту, адже зіткнулися вони в суперечці про зміст морального ідеалу та способи наближення до нього суб'єкта моральної потреби. Дух сповнений суперечностей, оскільки розум суголосний ідеям, які продиктовані законами розумного (етичний раціо-налізм), а почуття визначаються ідеалом морального абсолюту (Бог християнс-тва) і дотримуватися його настанов як безумовно доброго. Такий конфлікт, на думку автора “Сповіді”, зумовлений низкою запитань, які сповнюють мислячий

розум значними сумнівами, оскільки він не одержує на них переконливих відповідей, а отже, не може безумовно прийняти християнські догмати. Августина-філософа хвилюють питання джерел зла, його витоків, якщо керуватися ідеєю божественного творення світу та ідеєю Бога як безумовного добра. У контексті ідеї світу як витвору морального абсолюту сама думка про існування зла у світі видається виявом злого начала в людині. Наляканий сміливістю запитань, Августин апелює до власного Я: “Звідки в мені береться бажання зла, а зовсім не бажання добра?.. Хто ж уклав це в мене, хто засіяв у мене те зерно гірчиці, якщо мене в цілому створив мій найсолодший Бог? Коли ж винуватець цього сатана, то звідки взявся сам сатана? Бо якщо внаслідок підступності і своєї волі ангел перемінився на сатану, то звідки зродилася в ньому ця зла воля, що перемінила його на сатану, коли його всього створив ангелом найпрекрасніший Творець?” [1, с. 107]. У цих та інших міркуваннях Августин зрештою задовольняється думкою про непотрібність пошуку причин зла, його джерел і вважає за необхідне пристати до поклику почуттів, що прагнуть сповнитися віри в християнські цінності [1, с. 108–109]. Міркування про джерела зла змушують його змиритися з думкою, що нечестя – “це не субстанція, а підступність волі, яка відвертається від досконалої субстанції – від Тебе, Боже мій...” [1, с. 120].

Розум, що прагне віднайти істину у свобідній взаємодії з предметом пізнавальної потреби, особливо коли стикається з питаннями, що вступають у конфлікт з “остаточними істинами”, Августин схильний розглядати як зло. На власному досвіді філософ простежує бажання людини жити почуттям, яке дає віра, де всеохопність почуття, що визначене образом предмета небайдужості, дає відчуття захищеності життя. Наголосимо, що своїми міркуваннями Августин відкрив важливу тенденцію бачення шляхів зменшення зла світу, запропоновану християнством. Ідеться про відмову шукати відповіді на складні й суперечливі проблеми морального життя і цілковите прийняття *почуттями* ідеалу моральності – боголюдини та сприйняття його образу як джерела моральної наснаги на уникання злих намірів і дій, що є вагомим чинником самовдосконалення.

Інший підхід від часів Аристотеля використовує й утверджує філософська етика, що заглиблюється у природу та джерела злого і відшукує шляхи його усунення з життя завдяки *розумно* виваженому *вибору добра* та втіленню його в життя, через витіснення злого в намірах, процесі та наслідках діяльності. З епохи Нового часу, аналізуючи деструктивну силу злого, філософська етика прагне пізнати *джерела* морально злого, визначити його витoki та змістовий обсяг, причини переходу добрих намірів у злі дії, загрозливі своїми наслідками. Філософська етика розглядає особу як свідомого суб’єкта вибору, а її мета – допомогти людині *пізнати* власну природу, навчитися визначати *спонуки*, що керують її вчинками, аби запобігти зростанню масштабів зла та позбавити людину страху перед самою собою – неочікуваною у самовиявах. Ця проблема – одна з центральних у працях Р. Декарта, Б. Спінози, Д. Г’юма, І. Канта, Г. Гегеля, В. Соловйова, М. Бердяєва, М. Лоського.

У вивченні змісту та сутності моралі *філософська етика* керується ідеєю *двоїстості* людської природи – розумного і чуттєво начал її духу. Досліджуючи особливості їх взаємодії, представники філософської етики відкрили джерело неконтрольованих виявів чуттєвих спонук – *афекти*, і довели, що вони часто

містять потенційну енергію злого саме тому, що не підвладні розуму. Відповідно, значну увагу зосереджено на пошуку шляхів і засобів переведення їх у морально прийнятні форми реагування на явища. Тобто в аспекті розуміння джерел злого поширеною є ідея зла як наслідку *незнання шляхів до добра* і *незнання власних емоційних спонук*, а отже – нездатність контролювати розумом спонтанні вибухи агресії. У класичній етиці, що базується на ідеї креаціонізму, розум трактують як безумовно добрий, який не може спонукати до умисного зла. У контексті ідей креаціонізму поняття злого розуму, як довів Августин, також випадає із загальної картини розумності творення. Г.-В. Ляйбніц, аналізуючи джерела наявного у світі зла, вважає, що Бог допускає його реальність, коли вводить у матерію форми, які “передували актам божественної волі”. Визнаючи такий “допуск” злого, філософ вважає, що він виправданий у контексті того, що Бог надав людині свободу, аби вона могла діяти [5, с. 380]. Щоб уникнути зла, людина має опанувати власну *чуттєву* природу, оформивши її стихійність у морально та естетично визначені способи самоздійснення в добрі.

Як окреслено вище, витoki цього підходу – в етичній позиції Аристотеля про *розумність* людської природи як передумови цілеспрямованого усунення стихійності її чуттєвих виявів. У своїй етиці мислитель послідовно дотримується ідеї моральності людського начала, що є умовою творчого самоздійснення в добрі – *людяності взаємин*, тоді як зло – наслідок *незнання* людиною самої себе, а не злого наміру, тобто не умисне зло. Етична система філософа спрямована на *відкриття* людині шляхів та засобів свідомого самоздійснення в морально доброму. Саме таке змістовне наповнення діяльності подано як умову людського щастя. Перша передумова щастя – *чисте сумління*, а отже – й самоповага. Як пише філософ, “ні погане життя, ні розпусне, ні життя в стражданнях не слід брати до уваги, оскільки таке життя позбавлене визначеності, як і його сенс” [2, с. 261]. Зло – *відсутність повноти* життя, перешкодою якій є або несприятливі умови, або пристрасті, у рабство до яких потрапляє особа, або фізичні й моральні страждання. Також зло – неволодіння душі доброчесностями, нездатність її свідомо вибирати розумну середину, а тим більше – досягнути найвищу моральну досконалість. Такі пристрасті душі, як зловтішність, безсоромність, злоба й такі вчинки, як блуд, грабежі, людиновбивство та ін. – “погані за суттю”. Щодо них нереально говорити про краще або гірше, про надлишок чи недостатність. Вони щоразу будуть неморальними [2, с. 87].

Для античної моральної теорії, сповненої віри в людину, характерно, як засвідчують праці Аристотеля, прагнення *пояснити* перешкоди, які особа сама створила на шляху до щастя (умова щастя – свідомий вибір доброчесного життя), а отже – спрямувати її до свідомого здійснення в добрі. Не менш важливо й те, що етика не була суто умоглядною системою, а поставала на ґрунті практики і традицій давньогрецького суспільства класичної доби, в якій *культивували* моральні чесноти особистості на рівні *суспільного життя* – усіх його сфер. Змагання воль було спрямовано й зосереджено на *утвердження* людини в *доброчесностях*: відвага і мужність у захисті рідної землі від ворога, змагання молодих чоловіків – майбутніх воїнів – у силі і вправності (Олімпійські ігри), у практичних та художньо-творчих уміннях (численні турніри поетів, музикантів, драматургів). Суспільна атмосфера, *сприятлива для творчості*, активізує

потенціал кожної вільної людини – громадянина держави. Культивування *творчості* – свідчення *якісної* визначеності *суспільства*, що утверджує в людині її творчу природу, формуючи *моральність* стосунків як стиль суспільного життя. Найвища винагорода переможцям таких змагань – оливковий або лавровий вінок, що символізують уславлення сили, розуму, творчих умінь. Будь-яка інша відзнака (грошова, матеріальна винагорода) була б профанацією самої ідеї утвердження величі творчої особистості.

Наголосимо на цій особливості, оскільки з поступом історії, надто на нинішньому її етапі, якісні характеристики людини – її духовність, об'єктивована у творчих уміннях та їх результатах, зазнали профанації, їх підмінили "*кількісними*" характеристиками: матеріальні винагороди постають як своєрідні замітники духовних чеснот. Матеріальні багатства – відчужена форма людського. Посівши місце найвищих життєвих цінностей, вони усунули на периферію людське добро, толерантність, доброзичливість, щирість тощо. Їх місце заступила зла воля, що відверто утверджує себе як нова "*доброчесність*", дискредитує мораль, яку вважає джерелом слабкості людини. Активно утверджуючи свої позиції, зла воля дискредитує й ті способи духовного вдосконалення, що їх визначено, зокрема, у християнстві, у формах уникання злого через відсторонення від спокус світу (пустельництво, затворництво). На противагу зростанню стихійних виявів злого (підступність, лицемірство, жорстокість), втеча від спокус світу, хоч і наївна, та все ж апробована практика утвердження цінності моралі. Правда, чесноти відлюдників не покращували і не покращують моральної атмосфери саме тому, що носії моральних чеснот не укорінювали їх образ у стосунках спілкування, у практичній діяльності тощо, а самоусуненням від боротьби зі злом радше полегшували йому можливості укорінюватися у світі.

Моральність у формі повчань, проповідей також не мала активного формувального впливу, адже не спиралася на реальну практику творення стосунків, не культивувалася в *моральних* формах. Стимулом моральності дій постають, по-перше, взірці морального життя (святі та боголюдина – ідеал моральності); по-друге, застрашування муками душі в потойбічному світі (малоефективний чинник, оскільки водночас широко культивують ідею спокути гріхів і їх прощення). Попри це, етична теорія закріпила їх як історичну форму неприйняття зла через відсторонення від нього та приборкання власних позаморальних спонук.

Важливий здобуток філософської етики Нового часу, зосередженої на дослідженні стимулів активності та причини їх вияву у формах злого, – відкриття позасвідомих спонук активності (афектів) (Б. Спіноза, Р. Декарт, Д. Лок, Д. Г'юм). Осмислюючи природу афектів, Б. Спіноза ("*Етика*") визначає їх як неконтрольовані розумом вибухи психічної енергії суб'єкта і вбачає як умову моральної визначеності відносин необхідність "*пізнати їх*" [8, с. 424]. Афекти не розглядають лише як зле начало людської природи. Досліджуючи амплітуду психічних станів, породжуваних афектами, Спіноза демонструє шляхи хоча б частково можливого контролю над виявами позасвідомого в суб'єкті з метою зменшення їх негативного впливу на ситуації спілкування і для суб'єкта афективних станів, і для оточення. Мислитель керується принципом загальності законів природи, які мають універсальний характер і є виявом її життєвих сил. До них належать і афекти, природа яких діалектична. З одного боку, без здатності небайдужого,

сповненого переживань ставлення, зокрема й у формах крайньої небайдужості, духовний досвід людства був би просто неможливим. Афекти – джерело будь-якого пізнання, джерело духовного досвіду; вони – діяльна здатність душі, джерело багатства почуттів та їх індивідуальної неповторності. “Будь-який афект одного індивідуума відрізняється від афекту іншого настільки, наскільки сутність одного різниться від сутності іншого” [8, с. 473]. Афектам притаманна величезна амплітуда виявів суб’єктивного ставлення особи до світу і до самої себе. З огляду на їх ціннісний рівень, вони мають *двоїтий* характер: поділяються на ті, що дають *задоволення*, і ті, яким супутнє *незадоволення* [8, с. 479].

У контексті окресленої проблеми важливо простежити роль афектів у *творчому чи деструктивному* самовиявах особи, а відповідно, у примноженні добра чи у творенні зла. Спіноза вважає, що джерела зла – у *недостатності знання* людини про *причини*, які спонукають її до тих чи інших дій. “...Свої дії і потяги вони *усвідомлюють*, а *причин*, які їх спонукають до цього, *не знають*” [8, с. 494]. М. Шелер, оцінюючи внесок Спінози в теорію моралі, акцентує увагу зокрема на “знаменитому описі техніки, з допомогою якої людина здатна *звільнити* себе від афектів і зняти, таким чином, пута з *одного-єдиного* божественного мислення про себе” [9, с. 67]. Шлях звільнення, що його пропонує Спіноза і на який звертає увагу Шелер, – чітке розрізнення афекту та уявлення про зовнішній предмет, що цей афект викликає [9, с. 67].

Наголосимо на цій думці, оскільки вона має особливе значення у творенні моральності стосунків. Часто стимульована, скажімо, афектом заздощів до іншої, мудрішої, більш здібної людини, особа живе цим афектом, перебуваючи в стійкому стані неприязні до іншої й не усвідомлює, чим такі почуття зумовлені. Тим часом розумний, виважений аналіз *причин* неприйняття цього “джерела” постійного роздратування цілком реально скерувати в русло позитивних емоцій. Адже як добре постійно мати перед собою реальний взірць мудрості, виваженості, толерантності, щоб будувати власні стосунки зі світом, орієнтуючись на цей приклад. Усвідомивши причини своєї недобррозичливості щодо іншої особи, усуваємо джерело постійного роздратування і натомість сповнюємося вдячністю та приязні до людини, що мимоволі наставила нас на шлях злагоди з собою та зі світом інших людей. Справді, *незнання причин*, що спонукають на ті, а не інші способи самоздійснення, – чи не найстійкіше джерело злого в людині. Крім того, жертвами цього зла, часто неумисного, є не лише інші, а й суб’єкт злого. Щоб уникати фаталізму долі, важливо враховувати: влада афектів над людиною не абсолютна. Спіноза вбачає можливість їх обмеження іншими, сильнішими й такими, що мають іншу якість: спонукають на добро, а не на зло [8, с. 501].

Афектам, оскільки вони безумовні спонуки небайдужості, притаманний досить значний потенціал добра. Як уже зазначено, афекти – *джерела багатства* душевного життя людини. Однак щоб особа не потрапляла під владу злих спонук, вона має свідомо *керувати афектами*, завдяки *знанням власної природи* та стимулів, які надихають її на активність і керують учинками. Лише за такої умови людина спроможна сформувати в собі здатність *контролювати* вибухи агресії, злостивості, недобррозичливості тощо. Тому, як пише Спіноза, “пізнання добра і зла – не що інше, як афект задоволення і незадоволення, адже ми усвідомлюємо його” [8, с. 507]. Оскільки йдеться про володіння *знанням про самих*

себе, особа здатна відчувати незадоволення, спрямоване *проти себе*, якщо вчинено навіть мимовільне зло іншому, так само, як спроможна переживати зло, несправедливо вчинене щодо неї. У такий спосіб формується *свідомий суб'єкт морального вибору добра* з поваги в собі людини, а ситуацію цілковитої підвладності дії афектів визначають як "рабство людини у самої себе".

Знання сутності добра і зла – важлива спонука до активності без страху вчинити можливе зло щодо себе чи іншого. Дія, морально спрямована та визначена як добро, народжує почуття задоволення у формі самоповаги, що є неодмінною умовою щастя. Знання закономірностей взаємодії намірів, задумів, спонук і засобів діяльності за умов вираженості мети – важливе джерело почуття духовного і душевного комфорту та вагомий чинник уникання навіть мимовільного вчинення зла. Саме здатність розумно визначати моральні способи самоздійснення дає підстави стверджувати, що природа людини радше *добра*, ніж *зла*, а основні причини наявного у світі зла спричинює стан дедалі більшого відчуження людей, що зумовлює щораз слабшу здатність розуміти іншу особу, а зрештою, і самого себе, адже можливість у діяльності не переходити від добра до зла реальна здебільшого в ситуації морально небайдужих стосунків, приязні між людьми.

Відчуження як стан стосунків страшне й тим, що закриває можливість безпосереднього спілкування як джерела *творення досвіду* суспільності відносин. Таку ситуацію геніально передбачив Кант, стверджуючи, що джерела моральності – у сфері *розумності* людської природи, що, на його думку, покликана підпорядкувати собі чуттєві спонуки волі, вбачаючи в неконтрольованості їх розумом основне джерело злого в людині. Наголошуючи на домінантній ролі розуму в моральності людських спонук і дій, Кант вбачає його завдання в тому, щоб "породити не *волю як засіб* для якої-будь іншої мети, а *доброю волю як таку*" [4, с. 167]. Тобто в моралі важлива не дія як така, а моральність спонуки до дії, що й покликана мобілізувати волю на утвердження моральної результативності вольових зусиль. Інакше кажучи, суб'єктом моральності Кант вважає людину, яка свідомо усуває зло зі спонук діяльності і здатна вибирати *добро як мету*, і саме в такий спосіб досягає її найвищого щабля: самоповаги і поєднання з людством не за формальною ознакою (фізична життєвість), а за духовною, тобто загальністю змісту духовного досвіду. Найвищий його вияв – духовність, явлена у формах моральності, що уособлює *вселюдське, розумне* начало, яке сформувало й оформило самовияви суб'єкта активності в морально цінні способи самоздійснення. Лише за такої умови мораль спроможна піднести *людство* на нові щаблі досконалості – визначити його життєвість як морально спрямовану на добро в планетарному масштабі.

Небезпека злої волі в тому, що вона не знає і не бажає знати власних меж і чинить спротив будь-яким спробам розуму окреслити ці межі. Звільнити волю з пут стихійності власної природи, вмістивши її вияви в межі розумності воління – спосіб усунути джерела зла в людській природі, якщо й не цілком, то принаймні значно зменшити його вияви. Погоджуючись із думкою Аристотеля про щастя як найвищу мету людських зусиль, Кант зазначає, що *розумна воля* не може бути єдиним благом, "однак вона має бути найвищим благом і умовою для всього іншого, навіть для будь-якого бажання щастя", адже щастя мораль-

на особа розуміє як чисте сумління і лише за такої умови здатна переживати почуття щастя.

Кант переконливо доводить, що мораль не постає з чуттєвих спонук. Специфіка моралі в принциповій загальності її вимог, що їх свідомість особи – суб'єкта розумного вибору – визнає як особисто бажані, спонукаючи волю до свобідного самоздійснення в добрі. Як слушно зазначають дослідники, у зв'язку з методологічним розмежуванням “логіки почуттів” і “логіки моралі”, Канту вдалося “гранично загострити природу морального конфлікту в сфері індивідуальної свідомості – конфлікт обов'язку і схильностей, потягів, бажань, безпосередніх прагнень” [3, с. 78]. Важливо, що моральність було постульовано з розуму як деяку “абсолютну і безумовну самоочевидність розуму як такого” [3, с. 78].

Попри ригоризм етичної системи Канта, його етика “доброї волі” має не лише теоретичну, а й реальну практичну цінність, оскільки спрямовує суб'єкта на пошук шляхів розумної узгодженості спонук волі з морально прийнятними у засобах та кінцевій меті вольовими зусиллями. Кант не заперечує існування злого в людині, однак категорично *заперечує її злу природу* [4, с. 499–500]. Зло мислитель розглядає як вияв стихійності волі, тобто свободи, що набуває протилежного собі змісту та спрямування внаслідок незнання шляхів до добра. Тобто джерело зла – не людська природа як така, а *розум*, що не знає себе як розумний, тобто не уособлює *загальності* змісту духовного досвіду (ідея добра), а тому не спроможний організувати волю на свобідний самовияв у формах розумного, тобто морально визначеного змісту діяльності.

Щоправда, можлива ситуація стихійності волі, яка, прагнучи свободи самореалізації, відкидає спонуки розуму, а тому часто реалізує себе у формах злого. Тобто зло в цьому разі – феномен безсилля розуму, не спроможного організувати волю на активність згідно із загальним *моральним законом*, а тому неминуче прирікає її на стихійність. Складність моральної самореалізації людини в умовах відчуження зумовлена не лише стихійністю “злої” волі, а й загальним стилем стосунків між людьми, що пов'язаний із *втратою образу* злагоджених моральних взаємодій.

Реальними в названих умовах є лише формалізовані засоби підпорядкування стихії волі. Їх обмеженість – у пригніченні творчого потенціалу людини, тому вони лише формалізують стосунки, не даючи змоги розгорнути їх у моральність взаємин. Окреслена ситуація стосунків в умовах суспільного відчуження – основний предмет теоретичного аналізу в праці Токвіля “Американська демократія” (1961). Її ідеї, систематизовані в статті французького філософа П. Манана, дають змогу заглибитися у складність процесу творення моральності стосунків в умовах відчуженого суспільного буття [7]. Токвіль аналізує специфічну для Сполучених Штатів ситуацію “відсутності стосунків” між людьми, доводячи, що це країна, утворена “імпровізовано”, за “випадковим принципом”, адже жителі, що прибули на її землі, майже не знають одне одного, нічого не знають про минуле найближчого сусіда. Оскільки відсутня культура й історія, що могли б жити свідомість народу та формувати його як духовне ціле, стосунки мають формалізований характер. П. Манан цитує Токвіля: “Нові західні штати вже мають жителів, та суспільства там ще не існує” [7, с. 202].

Означений феномен зумовлює й іншу особливість суспільного життя. Аналізуючи специфіку американської демократії, автор констатує, що поняття “рівно-

правності індивідів” зумовлює “розклад” суспільства: люди бояться спілкування, щоб воно не набуло будь-яких насильницьких форм, “адже будь-який вплив здатний спонтанно перетворитися на панування”. Загальну духовну атмосферу суспільства “вільної конкуренції” учений окреслює так: “Оскільки люди живуть в умовах демократичного суспільного устрою, відокремлені одне від одного, кожен із них починає замикатися у своєму приватному світі, стає байдужим до своїх співгромадян” [7, с. 203]. Наслідки *формальної* рівності – недовіра між людьми, водночас “зростає схильність довіряти масі”. Критик цитує думку Токвіля: “Я не знаю жодної країни, де б незалежність мислення і справжня свобода обговорення були представлені менше, ніж в Америці” [7, с. 208]. Прагнення суспільних інституцій відшукати у наявних формах відносин засоби запобігання насильству та брутальності породжує ідею “покірності” громадян перед владою, з метою “зменшення ризику видимого страждання” [7, с. 209]. Характеризуючи описаний феномен як “поміrkований деспотизм”, автор зазначає: “ідеться про те, щоб жити під владою деспотизму помірності”, що є “помірністю” байдужості, притаманної індивідуалістичним суспільствам. Спосіб вийти з окресленої ситуації, як слушно зазначає Токвіль, – “активне переживання співчуття”, однак право вибирати добро і реалізувати його у взаєминах “усереднена” людина віддає надособистісним структурам: адміністративній централізації та “каструючій владі” суспільної думки [7, с. 208] (цілеспрямований характер поглиблення відчуження між людьми як глобальна стратегія низки провідних країн Заходу з середини ХХ ст. – нагальний предмет дослідницької уваги філософів, соціологів, політологів).

Трактування ролі розуму в морально визначених самовиявах людської життєвості – одна з центральних проблем класичної етичної теорії – набуває нової актуальності в контексті зростання активності людства. Саме тому вона є методологічною основою для творення *етичних практик* розумної організації стосунків людства зі світом на всіх їх рівнях. Особливо важливими є такі її принципи. Перший: *пояснити* людині складності її природи, у якій тілесне і духовне, матеріальне та ідеальне, чуттєве та розумне начала людського єства творять настільки складну взаємодію, що часто стикаються в антагоністичному двобої. Лише знаючи власну природу, людина здатна розумно регулювати її вияви. Другий: *озброїти* суб’єкта активності *знанням* про шляхи розумного корегування мети, намірів та засобів їх реалізації для моральної результативності процесу і відповідних йому наслідків формувальних зусиль. Третій: дати людині *знання про критерії справжньої цінності* її життя, де цінними є не суто тілесні, чуттєві (“тварні”) задоволення як такі, а її *творча* природа, пізнання глибин якої стимулює потребу самоздійснення в повноті можливостей заради духовного єднання з людством. Це вагомий чинник активізації творчого потенціалу, спонука самоздійснення в добрі та красі, адже лише примножуючи духовність життя, особа та людство сповна реалізують розумність власної природи. Четвертий: етична теорія, спрямована до розуму та почуттів особистості, дає їй змогу *усвідомити* себе *суб’єктом вибору*, а отже, сповнитися почуття відповідальності, щоб свobodно утверджувати морально добре і протистояти моральному злу. Поза самопізнанням людина опиняється в системі випадковостей у стосунках, діяльності тощо, зрештою, випадковою у бутті. П’ятий: *формувати усвідомлення*

того, що лише морально визначене спрямування людської життєвості на творення моральності взаємодій з усіма видами планетарного життя торує шляхи до уникання есхатології історії. Шостий: як “практична філософія”, етична теорія безпосередньо звернена до людини з необхідності допомогти їй *удосконалити* природу в собі, суспільні відносини та стосунки людства з природним світом, тобто має гуманістичну мету і зміст. Опанування етичної теорії та організація життя за її законами – *моральний обов’язок* суб’єкта активності, оскільки є передумовою поглиблення атмосфери творчості в людських взаєминах.

Вихідний принцип в організації моральної практики на засадах морального добра – відкрита філософською етикою *ідея* добра (загальне) як мета і спосіб ставлення людства до світу та практичне утвердження творчої сутності людини (людських сутнісних сил) у розумно визначеній творчій діяльності суб’єкта активності (особливе) на засадах добра. Загальне (ідея), реалізуючись в образі морально доброго в суб’єктах діяльності щоразу неповторним багатством граней за сутнісної його визначеності (добро), відображає найвищу моральну мету життя людства як планетарного цілого: самоздійснення у морально досконалих способах відносин зі світом.

Отже, етична теорія не лише розкриває наявні в людині спонуки до активного самоздійснення, зокрема у формі стихійності виявів волі, здатних бути джерелом морального зла, а й осмислює можливості запобігання злему через покладання контролю розуму на позаморальні стимули волевиявлення та свободу самоздійснення у творенні атмосфери морально доброго.

Література

1. *Августин А.* Сповідь. К.: Основи, 1997.
2. *Аристотель.* Никомахова етика. Соч.: В 4 т. М.: Мысль, 1983. Т. 4. С. 53–293.
3. *Дробницкий О.* Понятие морали. М.: Наука, 1974.
4. *Кант И.* Основы метафизики нравственности. М.: Мысль, 1999.
5. *Лейбниц Г.-В.* Опыт теодицеи о благодати божией, свободе человека и начале зла // Соч.: В 4-х т. М.: Мысль, 1989. Т. 4.
6. *Малахов В.* Етика. Курс лекцій. К.: Либідь, 2001.
7. *Манан П.* Токвіль: лібералізм обличчям до демократії // Дух і Літера, 2004–2005. № 13–14. С. 199–212.
8. *Спиноза Б.* Избранные произведения. Ростов н/Д.: Феникс, 1998.
9. *Шелер М.* Избранные произведения. М.: Гнозис, 1994.

SOURCES OF HUMAN EVIL

Vira Movchan

Ivan Franko State Pedagogical University of Drohobych,
Ivan Franko Str., 24, Drohobych, 82100, Ukraine

The article deals with the most typical classical ethic theory approaches to the definition of evil in human life. It is proved that human nature is not treated as evil, while moral evil is seen as a consequence of reason, not controlled by sensual intention, to be also self-realized in an immoral way. The ways of controlling unrealized will by the reason that can transform spontaneous activity into ethically realized forms are also shown, thus suggesting integrity of ethical theory for realizing destructive nature of moral evil and forming the subject of human relations based on moral good.

Keywords: morality, fits of passion, spontaneous will, reasonable will, moral good.

Стаття надійшла до редколегії 15.10.2009

Прийнята до друку 20.01.2010